

Les genealogies de Ferecides d'Atenes: entre raó i mite*

Jordi Pàmias

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
jordi.pamias@uab.es

Resum

Un factor rellevant en el desenvolupament de la raó historiogràfica és la configuració genealògica de les obres dels primers logògrafs. Amb les *full genealogies* que connecten l'*spatium mythicum* amb el passat més immediat, Ferecides d'Atenes sembla dur a terme un pas endavant respecte dels *Catàlegs* hesiòdics o d'Acusilau d'Argos. Però amb l'emergència de la nova historiografia, i l'interès per l'*spatium historicum*, les genealogies de Ferecides queden relegades a la tradició mitogràfica.

Paraules clau: Ferecides d'Atenes, mitografia grega, genealogia, raó/mite.

Abstract. *The Genealogies of Pherecydes of Athens: between Myth and Reason*

The genealogical form used by early Greek *logographoi* plays a major role in the development of historiographic reason. By tracing 'full genealogies' that link the *spatium mythicum* to the immediate past, Pherecydes of Athens seems to take a step forward, compared to the Hesiodic *Katalogoi* or Acusilau. However, subsequent historiography, with its interest in the *spatium historicum*, relegates Pherecydean genealogies to the mythographic tradition.

Key words: Pherecydes of Athens, Greek Mythography, Genealogy, Reason/Myth.

1. Encara que l'ús de l'escriptura exerceix, indubtablement, un impacte fort sobre el record històric,¹ hom ha qüestionat el fet que aquesta sigui capaç de modificar per si sola les capacitats cognitives del pensament humà.² La paraula escrita, en efecte, sembla conspirar, juntament amb altres factors, a favor d'un desenvolupament que la societat ha emprès. No és només gràcies a l'escriptura, doncs, que els grecs van

* Aquest article és resultat de la recerca integrada en el projecte «Textos mitogràfics en logògrafs grecs i en els escolis menors a Homer. Edició, traducció i comentari» dirigit pel Dr. Francesc J. Cuartero Iborra i subvencionat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología en el marc del Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica.

1. Cf. Goody (1977). La fixació de llistes completes de genealogies està vinculat a l'escriptura, tal com ho demostra Thomas (1989, p. 181 ss.). I més tardà és encara el procés de sincronització de genealogies (cf. Carrière 1998, p. 51).

2. Cf. Fowler (1998, p. 19).

escometre l'avaluació crítica i foren capaços d'inventar la història, les matemàtiques, les ciències i la filosofia: el factor capital sembla haver estat la vida al si de la polis i l'ús de la paraula en els encontres públics.³

Sigui com vulgui, és clar que l'apropiació d'una nova tecnologia com és l'escriptura havia de tenir uns efectes duradors sobre la manera de capitalitzar la memòria col·lectiva. El poeta arcaic prestava la seva veu a les Muses a l'hora de produir o reproduir el cant, de tal manera que la memòria era indissociable del mateix procés de creació: les Muses eren garantia de l'ἀληθεια 'veritat'. En canvi, per als anomenats logògrafs, la veritat no és revelada sinó que ha d'ésser establerta per uns procediments intel·lectuals i crítics. És, per tant, indissociable de l'escriptura, que tria, rebutja i reformula uns λόγοι 'relats' ja existents. Els primers logògrafs, els genealogistes Hecateu, Acusilau, Hel·lanic o Ferecides,⁴ estan desproveïts d'estatus oficial i mandat. Són ells mateixos que s'atribueixen el dret a controlar la memòria igual que els ciutadans poden participar en el debat democràtic de la paraula.⁵ Amb la genealogia, doncs, emergeix un nou subjecte escrivent: obligat per les restriccions de coherència imposades pel mateix sistema genealògic, sostreu la tradició a l'autoritat de les Muses per cedir-la al judici humà. Aquesta artificialització de la memòria recolza sobre una nova tecnologia: l'escriptura.

Ara bé, si els projectem sobre un ampli *background* històrico-literari, aquests primers historiadors (logògrafs i genealogistes) ens apareixen instal·lats còmodament en una tradició genealògica, vehiculada per la poesia èpica i molt especialment pel *Catàleg de les dones* d'Hesíode.⁶ En efecte, la transcripció de les tradicions a mans dels logògrafs no suposa una ruptura neta entre mite i història, ja que la historiografia primerenca i la poesia èpica genealògica no es distingeixen *ex parte materiae*. Més aviat cal, doncs, observar aquesta relació en el marc més ampli de les relacions que oposen la raó al mite, una construcció que incomoda cada vegada més i més els hel·lenistes.⁷

2. Un examen de la contribució dels primers logògrafs a la historiografia naixent ha de fixar-se en el paper que hi té l'esquema genealògic. Per a les ciutats gregues del tombant del segle VI aC, és clar que l'anomenada *full genealogy* constitueix un instrument de supremacia social: per mitjà d'un encadenament ininterromput de generacions, les famílies aristocràtiques afirmen i legitimen la seva noblesa bo i exhibint un avantpassat heroic o diví. La *full genealogy*, en efecte, es caracteritza perquè

3. Vegeu assenyaladament Lloyd (1979, p. 240 ss.). L'aproximació social a l'emergència de la raó grega és ponderada també per l'*école* de París (vegeu Buxton 1999, p. 7-8).
4. Ens les havem amb Ferecides d'Atenes, mitògraf i genealogista, que cal distingir del més ancià Ferecides de Siros, teòleg (cf. Fowler 1999; Pàmias 2005).
5. Cf. Jacob (1994, p. 172-173).
6. Encara que, per completar la circularitat de l'argument, hom pot esgrimir que és el mateix *Catàleg* hesiòdic que duu l'empremta de l'escriptura; d'altra banda, si donem per bona la datació tardana proposada per West (1985, p. 136: tal vegada pels volts de 540-520 aC), resulta que el *Catàleg* fóra gairebé contemporani dels historiadors primerencs.
7. Vegeu les contribucions reunides per Richard Buxton (1999).

concentra l'atenció en els dos extrems de la cadena. Dit d'una altra manera, en la mesura que aquesta genealogia no és segmentada (val a dir, és una seqüència pare/fill, sense mesclar-hi línies paral·leles i sovint sense les esposes o les germanes), posseeix una força social i política extremament valuosa: a diferència de les genealogies segmentades, que permeten articular relacions de *συγγένεια* 'parentesc' entre unitats polítiques, la reivindicació estricta d'una procedència heroica fonamenta l'excel·lència de la família aristocràtica.

Ara bé, a banda de l'eficàcia ideològica de la *full genealogy*, la transcripció de tota mena de genealogies, més o menys segmentades, té, de retruc, uns efectes d'abast inesperat: la genealogia constitueix un corpus d'informacions a debatre i discutir, però sobretot s'erigeix com a model intel·lectual, perquè imprimeix, necessàriament, al material mític tradicional una coherència. En prosa o versificada, la genealogia ha d'escometre un repte ambiciós: com combinar la linealitat del relat amb les relacions d'arborescència i successió a què obliga l'esquema genealògic. Però, a més, a diferència de les genealogies transmeses oralment, els mitògrafs revelen, encara que no tots al mateix temps, una nova actitud: igual que les genealogies reportades pels antropòlegs moderns, la característica distintiva que qualifica les genealogies transcrits és una voluntat comprensiva i totalitzadora. I la producció d'una genealogia a gran escala i global topa per força amb el problema de les contradiccions cronològiques que es desprenen de la confrontació dels amplis *stemmata* de la mitologia heroica.

Aquesta configuració de la memòria que és la genealogia invita a repensar les relacions abstractes de sincronia i de diacronia: unes relacions entre fets i personatges, de diferents indrets, sobre un principi abstracte com és la relació temporal. Els logògrafs no s'ocupen només d'una família o d'un grup sinó que abracen una memòria més àmplia: això anuncia i prepara l'adveniment de l'exposició de causes, gènesis dels fets, i no solament dels homes, que constitueix la nova *ἱστορίη*, la història d'Heròdot. Així com la genealogia quedarà relegada al terreny de la mitografia, en canvi, «com a forma estructurant, ha contribuït a l'emergència d'una temporalitat històrica».⁸

3. És temptador, en efecte, de veure Heròdot com el primer a haver produït història en el «nostre» sentit del terme: programàticament la seva empresa se centra en el temps dels homes per oposició al temps dels déus. D'acord amb Moses I. Finley, el pensament grec es divideix en dos compartiments, l'edat heroica i la post-heroica: és la primera, l'*spatium mythicum*, de què s'ocupen els productors i reproductors de mites.⁹ La diferència qualitativa entre els antics herois i els homes d'avui és insalvable per a Homer: Diomedes és capaç d'aixecar una pedra «que no podrien transportar dos homes dels que ara són mortals» (Hom. *Il.* V 303-304). La

8. Cf. Jacob (1994, p. 171).

9. Finley (1977, p. 32): «El pensamiento heleno dividía el pasado en dos partes o compartimentos, las edades heroica y post-heroica (o el tiempo de los dioses y el tiempo de los héroes). La primera era la parte que habían fijado, definido y descrito los hacedores de mitos, los cuales trabajaron en centurias que para nosotros son en un sentido estricto pre-históricas».

mateixa distància infranquejable que separa els temps mítics i l'audiència és suposada en el *Catàleg de les dones* hesiòdic i en les *Genealogies* d'Acusilau.

Respecte de les genealogies d'Hesíode i d'Acusilau, sembla que Ferecides d'Atenes faci un primer pas endavant. A diferència d'aquests, la línia de les seves genealogies arriba a voltes fins als homes, de manera que ha de franquejar la divisió que es bada entre l'*spatium mythicum* i l'*historicum*. Aquest és, tal vegada, el fragment més cèlebre de l'atenès (frag. 2, ed. Fowler = Marcellin. *Vit.Thuc.* II-IV, ed. Piccirilli):

ὥκειώτο γὰρ ἐκ παλαιοῦ τῷ γένει πρὸς Μιλτιάδην τὸν στρατηγόν, τῷ δὲ Μιλτιάδῃ πρὸς Αἰακὸν τὸν Διός. οὕτως ἀρχεῖ τὸ γένος ὁ συγγραφεὺς ἄνωθεν. καὶ τοῦτοις Δίδυμος μαρτυρεῖ, Φερεκύδην ἐν τῇ πρώτῃ τῶν Ἱστοριῶν φράσκων οὕτως λέγειν· Φιλαῖος δὲ ὁ Αἴαντος οἰκεῖ ἐν Ἀθήναις· ἐκ τούτου δὲ γίνεται Δάικλος· τοῦ δὲ Ἐπίδουκος· τοῦ δὲ Ἀκέστωρ· τοῦ δὲ Ἀγήνωρ· τοῦ δὲ Οὐλῖος· τοῦ δὲ Λύκης· τοῦ δὲ †Τόφων· τοῦ δὲ Λάιος· τοῦ δὲ Ἀγαμήστωρ· τοῦ δὲ Τίσανδρος· [ἐφ' οὗ ἄρχοντος ἐν Ἀθήναις· τοῦ δὲ Μιλτιάδης·] τοῦ δὲ Ἴπποκλείδης, ἐφ' οὗ ἄρχοντος Παναθηναία ἐτέθη· τοῦ δὲ Μιλτιάδης, ὃς ὤκησε Χερρόνησον. μαρτυρεῖ τοῦτοις καὶ Ἑλλάνικος ἐν τῇ ἐπιγραφομένῃ Ἀσσιπίδι.

Des de temps reculats, Tucídides estava emparentat per llinatge amb Milcíades l'estratega i, per mitjà de Milcíades, amb Èac, fill de Zeus. Des de tan amunt es vanta de provenir aquest historiador! En dona testimoniatge també Dídim, quan assegura que Ferecides, en el primer volum de les *Històries*, diu així: Fileu, fill d'Aiant, s'estableix a Atenes. D'aquest neix Daïclos i de Daïclos Epidicos; d'Epidicos neix Acèstor i d'Acèstor neix Agènor. D'Agènor neix Úlios i d'aquest Lices. De Lices neix †Tofó i d'aquest Laios. De Laios Agamèstor i d'Agamèstor neix Tisandre [durant l'arcontat del qual a Atenes, d'aquest Milcíades], de Tisandre Hipoclides, durant l'arcontat del qual foren instituïdes les Panatenees, i d'Hipoclides neix Milcíades, que va colonitzar el Quersonès. Això ho confirma també Hel·lanic, en la seva obra intitulada *Asòpide*.

Amb aquesta successió, Milcíades es vincula directament amb Aiant. Ben mirat, però, la *full genealogy* de Ferecides no representa ni una innovació ni un assoliment que la historiografia posterior observi com a model i precedent.¹⁰ També Hecateu connectava la seva línia paterna amb un déu a través del setzè avantpassat (Hecat. *FGH* 1F300). I el mateix Heròdot desgranava tots els avantpassats dels cabdills Leònides (Hdt. VII 204) i Leutíquides (Hdt. VIII 131), començant per Hil·los, fill d'Hèracles.

Ferecides d'Atenes, doncs, no és el primer a traçar el pont que franqueja l'*Erinnerungslücke* entre el món heroic i el passat més immediat.¹¹ I tampoc no enceta com a pioner un projecte que hagi de tenir partidaris. Poc després d'ell, Heròdot és ben conscient de la continuïtat que vincula el temps dels déus i temps

10. Cf. Bertelli (1996, p. 69).

11. No és del tot cert doncs, com volen alguns, que sigui un pioner en la tasca de superar el buit de memòria que es bada entre l'època heroica i el passat recent (com ara Lendle 1992, p. 22; cf. Fritz 1967, p. 86: «der erste [Ferecides, sc.], der die Lücke zwischen der Sagenzeit und der wirklich erinnerten näheren Vergangenheit durch Stammbäume [...] zu überbrücken versucht hat»).

dels homes, però renuncia, de bon principi, a ocupar-se de l'*spatium mythicum*. Amb el gest inaugural d'aquesta tria hom ha vist l'acta fundacional de la historiografia.¹² Ara bé, no és cert que el 'pare de la història' distingeixi qualitativament el *temps des dieux* del *temps des hommes*, tal com ho volia Pierre Vidal-Naquet.¹³ Així, en descriure la talassocràcia de Polícrates com la primera de l'anomenat temps dels homes per oposició a la talassocràcia de Mínos i els altres que el precediren (Hdt. III 122, 2), el que fa és distingir entre aquella època de què posem una informació de primera mà i aquella a què no podem accedir amb fiabilitat: el que distingeix un temps d'un altre no és, doncs, cap diferència qualitativa, sinó un criteri epistemològic.¹⁴ La divisió del temps a mans de Tucídides es basa en el mateix principi, quan oposa en el seu prefaci el present als «esdeveniments anteriors» i a un passat remot «que no podia ésser conegut amb certesa a causa de la llunyania del temps» (Th. I 1, 3), o bé subratlla la continuïtat de les formes de vida ateneses des del temps de Cècrops fins als seus dies (Th. II 14, 2 - II 15, 2).

4. Observades des d'aquest punt de vista, les *full genealogies* de Ferecides, sens dubte una innovació respecte del *Catàleg* hesiòdic i d'Acusilau, constitueixen tanmateix una tendència abocada a l'extinció: el camí encetat per la nova historiografia, amb Heròdot i Tucídides, té altres mires. Si donem per bona la datació 'recent' de la producció ferecidea, defensada per Paola Dolcetti,¹⁵ Ferecides representa les escorrialles d'una certa tradició historiogràfica —una via morta i improductiva. Observat, en canvi, dins la tradició mitogràfica, Ferecides s'erigeix en un model d'enorme eficàcia. La utilització massiva de la producció ferecidea per part de comentaristes, escoliastes, gramàtics ho demostra a bastament. Però sobretot la configuració genealògica es revela modèlica i productiva per a la tradició mitogràfica. El deute d'Apol·lodor, posem per cas, envers Ferecides és, per al lector atent, d'un abast incommensurable, tant o més del que Van der Valk va reconèixer fa gairebé mig segle.¹⁶

L'ús respectuós de la tradició i la fidelitat amb la continuïtat històrica sembla acordar-se amb l'aproximació conservadora de Ferecides al material mític, cosa que completa el seu perfil com a «mitògraf» més aviat que com a «historiador». La reticència que detectem a racionalitzar els mites sembla, en efecte, una *verité*

12. Pohlenz (1937, p. 6-7).

13. Vegeu Vidal-Naquet (1981 [orig. 1960], p. 69-94). Cf. Calame (1998, p. 354): «ainsi le “temps des hommes” s'inscrit, sans la moindre solution de continuité, dans la ligne temporelle qui traverse que l'on pourrait appeler le “temps des héros” pour toucher au “temps des dieux”»; Cobet (2002, p. 411): «the twofold division of mythical and historical time does not really apply to Herodotus».

14. Cf. Leyden (1949-1950, p. 95): «It is this criterion of knowledge that determines the definition of a *spatium historicum* introduced by Herodotus in his historiography».

15. Dolcetti assaja d'inscriure l'activitat de Ferecides en l'*entourage* social en què la dugué a terme. Aplega arguments a favor de la datació en època de Cimó, proposada ja per Huxley (1973). D'aquesta manera, Ferecides resta fermament ancorat en l'entramat ideològic de l'Atenes de la primeria dels 470 aC (Dolcetti 2001; 2004, p. 12 ss.).

16. Cf. Van der Valk (1958, p. 117 ss.).

acquire per la crítica ferecida. ¹⁷ Ben comptat i debatut, doncs, queda cap contribució de Ferecides a la tendència «racionalitzadora» emergent? Hom ha insistit sovint en l'esforç laboriós que requereix arreplegar les genealogies en un sistema lliure de contradiccions. ¹⁸ Ara bé, la coherència imposada per la configuració genealògica a la poesia èpica, ¹⁹ que ha precedit àmpliament l'empresa dels primers historiadors, ha d'ésser observada, ja ho hem vist, com un primer impuls envers la racionalització i envers l'emergència d'una temporalitat històrica: historiografia primerenca i poesia èpica genealògica no es distingeixen *ex parte materiae*. Però és més: per mitjà de l'encadenament de causes, i gràcies a l'interès pels lligams entre el passat llunyà i el present, l'exposició del mite com a forma etiològica permet de comprendre la situació actual. Els mites, però sobretot els mites genealògics, duen inscrits al seu si el germen de la raó.

Bibliografia

- BERTELLI, Lucio (1996). «“C’era una volta un mito...”: Alle origini della storiografia greca». *De tuo tibi. Omaggio degli allievi a Italo Lana*. Bolonya, p. 48-85.
- BUXTON, Richard (1999). «Introduction». Richard BUXTON (ed.): *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*. Oxford. [Reimpr. 2002.]
- CALAME, Claude (1998). «Mémoire collective et temporalités en contact: Somare et Hérodote». *RHR* 215: 341-367.
- CARRIÈRE, J.-C. (1998). «Du mythe à l’histoire. Généalogies héroïques, chronologies légendaires, et historicisation des mythes». A: AUGER, Danièle; SAÏD, Suzanne (ed.). *Généalogies Mythiques*. París, p. 47-85.
- COBET, J. (2002). «The Organization of Time in the *Histories*». A: BAKKER, E.J.; JONG, I.J.F. de; WEES, H. van. *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden, p. 387-412.
- DOLCETTI, Paola (2001). «Le genealogie di Ferecide di Atene e i Θησεία cimoniani». *Quaderni del Dipartimento di filologia, linguistica e tradizione classica «Augusto Rostagni»* 17. Bolonya, p. 67-75.
- (2004). *Ferecide di Atene. Testimonianze e frammenti*. Alessandria.
- FINLEY, Moses I. (1977). «Mito, memoria e historia». *Uso y abuso de la historia*. Barcelona, p. 11-44. [Orig. 1965.]
- FOWLER, Robert L. (1998). «Genealogical Thinking, Hesiod’s *Catalogue*, and the Creation of the Hellenes». *PCPhS* 44: 1-19.
17. «Von der kritischen Stellungnahme zum Mythos, wie wir sie etwa bei Hekataios treffen, findet sich bei dem Athener nichts» (Uhl 1963, p. 107); «von der spezifischen Art rationalistischer Kritik, welche Hekataios an der Sage geübt hat, um sie in Geschichte zu verwandeln, bei ihm [Ferecides, sc.] keine Spur zu finden ist» (Fritz 1967, p. 85); «there was little [en l’obra de Ferecides, sc.] that would have been out of place in hexameter verse» (West 1985, p. 6); «his [de Ferecides, sc.] apparent antipathy to rationalization» (Fowler 2001, p. 114). Tal volta el fr. 55 (ed. Fowler) és dels pocs casos en què Ferecides revela una intenció especulativa destinada a proporcionar una explicació racional a la doble presumpta maternitat de Tici (Elare i Gea).
18. Cf. Meister (1990, p. 24); Fritz (1967, p. 82-85).
19. Cf. Jacob (1994, p. 176): «La généalogie est ainsi un opérateur logique et discursif permettant de produire de la continuité et de réemployer dans un système homogène des informations provenant de sources multiples, discontinues et hétérogènes». Igualment Uhl (1963, p. 93 ss.) conclou que en els models èpics que ha emprat Ferecides ja regeix una ordenació cronològica.

- (1999). «The Authors Named Pherekydes». *Mnemosyne* 52: 1-15.
- (2001). «Early History and Literacy». A: LURAGHI, Nino (ed.). *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Oxford. [Reimpr. 2003.]
- FRITZ, Kurt von (1967). *Die Griechische Geschichtsschreibung. Band I. Von den Anfängen bis Thukydides*. Text. Berlín.
- GOODY, Jack (1977). *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge-MA.
- HUXLEY, George (1973). «The Date of Pherekydes of Athens». *GRBS* 14: 137-143.
- JACOB, Christian (1994). «L'ordre généalogique. Entre mythe et histoire». A: DETIENNE, Marcel (dir.). *Transcrire les mythologies*. París, p. 169-202.
- LENDLE, Otto (1992). *Einführung in die griechische Geschichtsschreibung. Von Hekataios bis Zosimos*. Darmstadt.
- LEYDEN, W. von (1949-1950). «Spatium Historicum (The Historical Past as Viewed by Hecataeus, Herodotus, and Thucydides)». *Durham University Journal* 11: 89-104.
- LLOYD, G.E.R. (1979). *Magic, Reason and Experience. Studies in the Origins and Development of Greek Science*. Cambridge. [Reimpr. 1999.]
- MEISTER, Klaus (1990). *Die griechische Geschichtsschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*. Stuttgart-Berlín-Colònia.
- PÀMIAS, Jordi (2005). «Ferecides de Siros y Ferecides de Atenas. Una nueva aproximación». *CFC(G)* 15: 27-34.
- POHLENZ, Max (1937). *Herodot. Der erste Geschichtschreiber des Abendlandes*. Leipzig. [Reimpr. Stuttgart, 1961.]
- THOMAS, Rosalind (1989). *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*. Cambridge.
- (1992). *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge.
- UHL, Alfons (1963). *Pherekydes von Athen. Grundriss und Einheit des Werkes*. Múnic.
- VAN DER VALK, M. (1958). «On Apollodori Bibliotheca». *REG* 71: 100-168.
- VIDAL-NAQUET, Pierre (1981). «Temps des dieux et temps des hommes». *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*. París, p. 69-94. [Orig. 1960.]
- WEST, Martin L. (1985). *The Hesiodic Catalogue of Women. Its Nature, Structure, and Origins*. Oxford.